

BÁNYAI VIKTÓRIA – HORVÁTH RITA*

Purimspílek a vészorszak után: hagyományos forma aktuális tartalommal

Purimspiels after the Shoah: traditional form with
contemporary content

ABSTRACT: In our study, we focus on the post-Holocaust Purim performances in Hungary. In those communities, where there were enough surviving children, they performed purim spiels – funny scenes and plays. The programs and the staging of the plays reveal various communal interpretations of the survivors concerning the recent traumatic past and present involving such urgently pressing issues as reintegration, dissimilation, emphasis on religious tradition, and both leftist and religious versions of Zionism. Embedded in the Jewish tradition, yet directly reacting to contemporary events, the performances reflected on the persecutions and the postwar social processes as they had been experienced by the members of individual Jewish communities. The rewritings/reinterpretations of Purim’s origin story, the Book of Esther, thematized sensitive social issues, such as the punishment of war criminals.

KEYWORDS: Holocaust survivor children, Post-Holocaust Jewish survivor culture, She’erit Hapletah (the Surviving Remnant), Purim spielw

A túlélőknek egyénenként és közösségként egyaránt meg kellett küzdeniük azzal a sürgető, bonyolult és fájdalmas kérdéssel, hogy hogyan tovább: hol és ezzel összefüggésben milyen célokkal, jövőképpel éljenek tovább. A szembenézésnek az egyik központi eleme volt a traumatikus közelmúltról való véleményük kialakítása, a következtetések levonása. Lényeges szerep jutott ebben az intenzív és komplex folyamatban a különböző művészi tevékenységeknek, amelyekben a túlélő gyerekek is részt vettek, s amelyek egyszerre funkcionáltak tanúságtételekként valamint pszichológiai traumafeldolgozási és -értelmezési kísérletekként.¹

* Bányai Viktória a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa, e-mail: banyai.viktoria@tk.hu. Horváth Rita irodalmár és történész, független kutató, e-mail: ritakatahorvath@gmail.com

¹ Jelen tanulmány egy nagyobb kutatás részeként született. Kutatásunkban a holokauszt túlélő gyerekek különféle művészeti tevékenységeit vizsgáljuk a közvetlenül háború utáni években.

E tevékenységek ráadásul meghatározó szerepet játszottak egy egész, meglehetősen egységes kultúrhorizont, az úgynevezett európai túlélőkultúra (*Seerit hapleta* = a túlélő maradék kultúrájának) létrehozásában, amely a II. világháborút követő időszakban virágzott a hontalantáborokban és azokon a helyeken, ahová a zsidó túlélők visszatértek.²

Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy a művészeti tevékenységek mennyire fontosak voltak felnőtteknek és gyerekeknek egyaránt. Utóbbiak jellemzően az iskolákban, gyermekotthonokban, ifjúsági mozgalmakban, feltápláló nyaraltatások, táborozások, vallási ünnepek stb. során találkoztak kreatív művészi tevékenységekkel: létrehozóként és befogadóként is. Az akkori gyerekek emlékeiben sokszor felbukkannak irodalomórák, rajzórák során keletkezett vagy elemzett, iskolai vagy vallási ünnepélyeken előadott művek,³ és fenn is maradtak ilyen körülmények között született alkotások (fogalmazások, rajzok stb.), valamint rájuk vonatkozó egykorú híradások, beszámolók is. A gyerek és kamasz túlélők későbbi visszaemlékezéseiben szereplő sokféle kreatív tevékenység a teljesen egyéniektől a túlnyomóan közösségi művészi tevékenységekig tartó skálán helyezhető el.

Az egyik legkomplexebb közösségi műfaj a színházi előadás, ahol az alkotási folyamat is hangsúlyosan közösségi, bár persze egyéni rétegeket is tartalmaz. A színelőadás műfaja, mint a purimspél is, a különböző generációkat egyszerre érinti, hiszen a gyerekelőadások megszervezésében, menedzselésében tevékenyen részt vettek felnőttek is, mind az alkotási folyamatban, mind pedig közönségként. Ráadásul az előadások jellegüknél fogva alaposabban dokumentáltak, mint sok más műalkotás, hiszen a purimi előadások a túlélő zsidó közösség életében jelentős események voltak. Épp ezen jellemzők miatt látjuk úgy, hogy a purimi előadásokon keresztül bemutatható a korszak több fontos, a közösségeket foglalkoztató kérdése.

E tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé, hogy a történeti kontextusról és a vizsgálat elméleti keretéről részletesen írjunk.

² A holokauszt túlélők kultúrájának elemei között említhetjük a különféle dokumentációs projekteket, a korai történeti kutatást, a memoárok és irodalmi alkotások megjelentetését, képzőművészeti alkotásokat, kiállítások szervezését, emlékművek, emlékkönyvek létrehozását, megemlékezések szervezését stb. E kutatási irány mérföldkönek számító kötetei pl. a következők: Mankowitz, Zeev W.: *Life between Memory and Hope: Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*. Cambridge: Cambridge UP, 2002.; Cesarani, David – Sundquist, Eric J. (eds.): *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. New York: Routledge, 2012. A kifejezés magyarországi használatához l. pl. Benoschofsky Imre (szerk.): *Seerit Jisrael – Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban*. Budapest: A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegegyesülete, [1946].

³ Pl. Bárdos Pál: *A második évtized*. Budapest: Szépirodalmi, 1981. 98.; Gyárfás Endre: *Mátyásföld, alkonyuló éden*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2013. 231, 236.; Gergely Ágnes: *Két szimpla a Kedvesben. Memoár*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2014. 55–56.; Ember Mária: *El a faluból*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2002. 24–25.; *Interjú Kertész Péterrel*. Centropa Archívum, 2004. <https://www.centropa.org/hu/biography/kertesz-peter> (Letöltés ideje: 2023. február 17.).

1. Purimspíl mint műfaj

A purim ünnep eredettörténetét a bibliai Eszter könyve beszéli el. A perzsa birodalomban, Ahasvéros király uralma idején játszódik a történet. Tehát egy diaszpórahelyzetben, kisebbségben élő zsidó közösség a szereplője, ami a későbbi évszázadokban ismerős alaphelyzet lesz. A gonosz Hámán, a perzsa király egyik főminisztere a birodalomban élő zsidók kiirtására és kifosztására törekszik. A királytól engedélyt kap erre, és sorsvetéssel a végrehajtás napját is kijelölik. (A purim elnevezés a sorsvetés neve.) Azonban Eszter királyné és Mordekhai közbenjárása váratlan, mondhatni csodálatos módon megállítja a tervet, elejét veszi a végrehajtásnak, sőt *ellentétébe* fordítja az eseményeket: megbűnhődnek, megöletnek azok, akik a zsidók ellen törtek. Erre a szabadulástörténetre emlékezik /emlékeztet az ünnep, amelynek kötelező eleme a szöveg, Eszter könyvének meghallgatása.

A posztbiblikus zsidó hagyomány általános történelemfelfogása szerint „nincs új a nap alatt”, a bibliai archetípusok ismétlődnek minden korban, csak a helyszínek változnak és a szereplők aktuális neve, de a helyzetek, szándékok állandóak. A zsidók kiirtására törő Hámán is örök archetípus, minden generációban előbukkan, mindig új személyben, de azonosan pusztító céllal.⁴ E felfogásnak megfelelően az évről évre hallott szöveget a diaszpórában élő zsidó közösségek saját helyzeteikre vagy közelebbi történelmi eseményekre értették, aktualizálták. Ennek az átértelmezésnek, aktualizálásnak a kora újkortól kezdve háromféle kulturális lenyomatát is ismerjük az európai zsidó közösségekben.

Az egyik az illusztrált Eszter könyvek megjelenése, ami a liturgiai használatban a hagyományos könyvformát, vagyis tekercest (héberül *megilla*) jelent. Ezen a történet eseményeit a saját korukba helyezve ábrázolják. Jellemző példák erre – két időben távoli példát választva – a 17. századi ferrarai tekerces, amely az Izraeli Nemzeti Könyvtár gyűjteményében található,⁵ valamint egy kortárs izraeli alkotó, Itzhak Luvaton 2007-ben készült illusztrált tekercse. Utóbbi szereplői között felismerhetőek George Bush, a király, és lakomaasztalánál helyet foglaló Jaszszar Arafat, Oszama bin Laden, Szaddam Husszein, Vladimir Putyin, Tony Blair és Jacques Chirac. Az alkotásából közzétett néhány képből nem egyértelmű, hogy Arafatot, bin Ladent vagy Husszeint azonosította-e Hámánnal – a történet végén mindhárman elnyerik büntetésüket.⁶

A második aktualizálási mód a szöveg parafrázálása. Egy-egy közösség kiűzéstől vagy más támadástól való váratlan, csodás megmenekülésének emlékére

⁴ L. „The Eternal Haman” című fejezetet, Horowitz, Elliott: *Reckless Rites: Purim and the Legacy of Jewish Violence*. Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2008. 81–106.

⁵ <https://education-en.nli.org.il/items/megillah-ferrara-1616> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)

⁶ Klein, Yael: Madonna, Blair, Putin and Bin Laden in celebrity Megillah. *Jewish News*, 2017. January 30. <https://www.jewishnews.co.uk/madonna-tony-blair-vladimir-putin-and-bin-laden-depicted-in-celebrity-megillah/> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)

lokális purimok hagyományát teremtették meg, tették évente visszatérő ünnepé helyi szinten. A bibliai történet mintáját követve, egy, a szöveg egészének vagy részeinek átírásával létrehozott elbeszélés kapcsolódott a helyi purim évenkénti ünnepéhez. Érdekes ismét egy kora újkori és egy modern példát említeni. A *Megillat Micrájim* / Egyiptom tekercs a kairói közösség 1524-es fenyegetettségét és szabadulását beszéli el;⁷ a *Megillat Hitler*/Hitler-tekercs pedig a casablancai zsidóság 1942-es megmenekülését, amit a partraszállás hozott el nekik.⁸ Utóbbiban Hitler került a király, Himmler a gonosz tanácsadó, vagyis Hámán szerepébe. Azok az ébresztő hatású szavak, amellyel a bibliai történetben Mordekhaj ráveszi Esztert, hogy ne rejtőzködjön tétlenül, hanem lépjen közbe („Ne képzeld, hogy te [...] megmenekülhetsz a többi zsidó közül! Mert ha te most hallgatsz [...]” Eszter 4,13–14.) pedig az amerikai zsidósághoz intézve hangzanak el.

Az aktualizálás, a saját korra értelmezés harmadik, leginkább naprakész, rugalmas kulturális lenyomata a purimspil műfaja, vagyis az ünnephez kapcsolódóan kialakult dramatikus játék, amely a bibliai történet dramatizálása, sokszor szatirikus, vagy akár obszcén, burleszk, karneváli elemekkel kevert megjelenítése. Ezek beszélt nyelvi, vagyis az askenázi zsidóságban jellemzően jiddis (vagy jüdisch-deutsch) nyelvű előadások voltak, amelyeknek része volt a közösség számára ismert személyek parodizálása, valamint, német területen, zenés elemeket is tartalmazott.⁹ A szereplők hagyományosan a fiatal felnőtt, jesivanövendék korosztályból kerültek ki, iskolások vagy kimondottan gyerekek szerepeltetése modern fejlemény. Ismét csak egy példapár a színrevitel változásaira: a 16–18. századi kelet-európai purimspilek a gonosz Hámánt egyházi személyként, hangsúlyosan keresztény jelképekkel jelenítették meg, sőt, akár egy keresztény fiatal férfit fogadtak fel az eljátszására.¹⁰ A 20. század eleji litván adatok szerint viszont egy újabb ellenség képében, katonai egyenruhában szerepeltették Hámánt. A karneváliságából következően egy napra, ha csak a játék keretében is, de megfordultak az erőviszonyok, a kiszolgáltatottság iránya. A műfaj parodisztikus, szatirikus jellege miatt kinevethető volt a félelmetes, a korlátlan hatalmú elnyomó is.

⁷ A szöveg közlése: Margoliouth, George: *Megillath Missraim, or the Scroll of the Egyptian Purim*. *Jewish Quarterly Review*, 8, 1896. 274–288.

⁸ A szöveg közlése: Gantwerk Mayer, Isaac: *Megillat Hitler; a Purim Sheni scroll for French Armistice Day by Asher P. Hassine (Casablanca, 1944)*. The Open Siddur Project, 2021. <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/purim-sheni-readings/megilat-hitler-by-prosper-hassine-casablanca-1944> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)

⁹ Baumgarten, Jean: *Purim-shpil*. In: *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, 2010. <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Purim-shpil> (letöltés ideje: 2023. február 17.) A purimi előadásoknak nem kizárólag Eszter könyve szolgálhatott alapjául, léteztek József történetét vagy Dávid és Góliát viadalát feldolgozó előadások is.

¹⁰ Horowitz, 2008. 86.

A purimspílek magyarországi hagyományával kevés kutatás foglalkozik: elsősorban vallásnéprajzi szempontból,¹¹ valamint kisebb részben színháztörténeti megközelítésben, a jiddis népi színjátszás, illetve a *marsalikok*¹² tevékenységének még kevésbé feldolgozott anyagát kutatók.¹³ A nyelvi asszimiláció folyamatában a 19-20. század fordulójától a purimi előadások is fokozatosan magyar nyelvűvé váltak.

2. A büntetés-bűnhődés témája

A purim ünnepe tehát lehetőséget adott, de egyben *kényszerített* is minden nemzedéket a közelmúlt vagy a lokális múlt eseményeinek átgondolására Eszter könyvének és a purimspílek hagyományán keresztül.¹⁴ A vészkorszakot követő időszakban ez különösen fájdalmas volt, hiszen a megmenekülés, az üldözés ünnepbe fordulása nem következett be. „Hámán” terve, minden zsidó kiirtása ugyan nem valósult meg, de a veszteségek olyan mértékűek voltak, hogy a kevés túlélő is mélyen sérült volt, traumatikus veszteségekkel küzdött. Ebben a kontextusban nagy hangsúlyt kapott az elkövetők megbüntetésének kérdése, a büntetés-bűnhődés témája, ami a bibliai történet zárásának is kiemelt és zavarba ejtően kiterjedt mozzanata.

A kérdéskör érzékeny voltának megértéséhez hozzá kell tenni, hogy a „boszszúszomjas zsidó” figurája – részben Shylock alakjának irodalmi hagyományából, részben Luther örökségeként épp Eszter könyvének protestáns bibliaértelmezésből¹⁵ táplálkozva – a modern politikai antiszemitizmus, majd a háborús antiszemita propaganda egyik kedvelt toposza volt.¹⁶ A háború utáni Magyarországon az áldozatok

¹¹ L. Tátrai Zsuzsanna: Purimi szokások. In: Kriza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Budapest: Akadémiai, 1990. 149–155.

¹² Marsalik (a német marschalc-ból) a zsidó örömmünnepek – esküvők, hanuka, purim – ceremóniamesterei, tréfacsinálói, a dramatikus játékok alkotói és betanítói.

¹³ Halász Tamás: A purimspíltől Thália szentélyéig. *Magyar Zsidó Szemle*, 6-7, 2010. 195–207. és Peremiczky Szilvia: *Zsidó dráma, színház és identitás*. Budapest: Ráció, 2019. 43–46.

¹⁴ A holokauszt emlékezet ritualizálásának jelenségét, illetve tágabban a hagyományban gyökerező értelmezés magyarországi megnyilatkozásait – az 1946-os purimra is utalva – tárgyalja Grüll Tibor: Az új Hámánok szelleme: A hiányzó paradigma a Magyar holokauszt-értelmezésben. In: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért*. Budapest: MAZSI-HISZ, 2002. 243–246.

¹⁵ Bush, Frederic W.: The Book of Esther: Opus non gratum in the Christian Canon. *Bulletin for Biblical Research*, 8, 1998. 39–40.

¹⁶ Carruthers, Jo: Esther and Hitler: A Second Triumphant Purim. In: Lieb, Michael – Mason, Emma – Roberts, Jonathan – Rowland, Christopher (eds.): *The Oxford Handbook of the Reception History of the Bible*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 515–528.; Magyarország vonatkozásában: Karsai László: „Shylock is Whetting his Blade”. Fear of the Jews’ Revenge in Hungary during World War II. In: Bankier, David (ed.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. Jerusalem: Yad Vashem, 2005. 293–312.

sok esetben élték meg a nagyon várt, jogi keretek közötti igazságtétel elmaradását. Miközben a politikai igazságszolgáltatás anomáliái csalódottságot keltettek a zsidó túlélők körében, a népbírói tárgyalásokban való szerepvállalásukat így is sokan a „zsidó bosszú” megjelenésének tekintették, és ez szélsőséges reakciókat váltott ki.¹⁷

A bibliai elbeszélésben a főbűnöst akasztással, mégpedig nyilvános akasztással büntetik, aminek ábrázolási hagyománya is kialakult a már említett illusztrált tekerceken. A kivégzési mód azonos volta is erősítette a párhuzamot a bibliai és a modern „Hámánok” között. Emblematikusak voltak az első hivatalos, népbírói ítélet nyomán végrehajtott háborús bűnös kivégzések, amelyekre Pesten február 4-én, az Oktogonon került sor. A 401. különleges büntető munkásszázad keretéhez tartozó Rotyis Péter főtörzsőrmestert és Szívós Sándor szakaszvezetőt végezték ki. A lámpavason lógó felakasztott háborús bűnösök (a valóságban is, fényképeken is) részei voltak az újra meginduló életnek. Mindez az akkori fővárosi gyerekek számára is ismert volt. Az akkor öt éves Kőszeg Ferenc visszaemlékezésében említi meg az Oktogonon látott kivégzetteket.¹⁸ Az 1945 kora nyarán a PIH Zsidó Leánygimnáziumában tanuló 13 éves lányok által készített, és Kertai Klára tanárnő által megőrzött rajzok között kettőn is megjelenik a felakasztott nyilasok ábrázolása.¹⁹

A bűnösök megbüntetése mint a normalitás helyreállításának és az áldozatok erkölcsi kompenzálásának eszköze a vészkorszakot közvetlenül követő időszak egyik kulcskérdése volt a túlélő közösség számára. Ennek kimenetele hosszú távú következményekkel járt mind az új identitás kialakulására, mind pedig a „menni vagy maradni” döntésére is.

Négy példa segítségével szeretnénk bemutatni, hogy a háború utáni évek purimi előadásaiiban hogyan ragadható meg az aktualizálás folyamata, milyen változatok, milyen skálán dokumentálhatók. Elsődlegesen a darabok zárására koncentrálnunk, ahol a bibliai történetben a bűnösök bűnhődése és az áldozatnak szánt túlélők továbbélése áll a középpontban.

3. Négy végződés – három közösségi stratégia tükre

Az első példánk – 1947 purimjáról – a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) Fiú- és Leánygimnáziumának közös előadása, amelyben Racine *Eszter* című darabját vitték színre. Az előadás helyszíne a Royal Színház volt, és a sajtóbeszámolók szerint a nézők között foglalt helyet Stöckler Lajos, a PIH elnöke, Bassola Zoltán és Bóka László közoktatásügyi államtitkárok, Szávay Nándor tankerületi főigazgató és

¹⁷ Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest: Gondolat, 2012. 117, 126.

¹⁸ Kőszeg Ferenc: *Múltunk vége*. Pozsony: Kalligram, 2011. 178.

¹⁹ Bányai Viktória – Horváth Rita: „They Drew What Was In Them: The Past, the Present.” *S:I.M.O.N. Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, 10, no. 2, 2023. 63–65.

Kardos László miniszteri tanácsos is.²⁰ Milyen üzenetet közvetíthetett szűk két évvel az üldözések vége után ez a reprezentatív előadás, és milyen szerepe volt ebben az európai irodalom egyik klasszikusától választott darabnak?

1. kép. A Debreceni Zsidó Gimnázium Racine előadásának szereplői, 1942₁

Racine *Eszter könyve* feldolgozása eredetileg iskolai célra készült: 1689-ben, az előkelő francia családok leányainak nevelésére létrehozott Saint-Cyr leánynevelő intézetben mutatták be. Csak a 18. században került át hivatásos társulatok műsorába. A zsidó hagyomány szempontjából kiemelten fontos bibliai történetet megjelenítő dráma az európai műveltség elemévé vált, formai megoldásaiban – a görög drámákból áttemelt kórus szerepeltetésével – is illeszkedve az antik színházi hagyományhoz. Épp ezért választotta Salamon Jehuda Rapoport, a kettős kulturális beagyazottság modelljét hirdető zsidó felvilágosodás jelentős alkotója is 1827-ben Racine darabját héber nyelvű verses adaptációja (*Seerit Jehuda*) alapjául. Racine műve tehát egyszerre hordozott európai kulturális rangot, és épült bibliai történetre, sőt, egyes elemeiben annak késő ókori zsidó értelmezési hagyományára is.²² A két

²⁰ Eszter. *Új Élet*, 1947. ápr. 3. 20.

²¹ A kép forrása: Ádám Mária: Ádám (Rothmann) Emil tanár-karnagy-zeneszerző élete és munkássága. *Hacofe*, 1, 2010. <https://www.or-zse.hu/hacofe/vol1/adammari-adamemil.htm>. (Letöltés ideje: 2023. február. 17.) Ugyanott az 1947-es előadásról is látható egy apró, gyenge minőségű kép.

²² A dráma bizonyos elemei egyértelművé teszik, hogy Racine nem csak alapos bibliaismerettel bírt (más bibliai könyvek beleszövése egyes megszólalásokban), hanem kortárs keresztény

kulturális hagyomány összekötése pedig erőteljes jelentést hordozott a neológ zsidóság számára, megjelenítve azt az integrációs alapeszményt, miszerint lehetséges egyszerre mélyen gyökerezni, otthonosan mozogni, mindkét kultúrában.

A dráma első magyar nyelvű fordítását, szintén iskolai előadáshoz, a Debreceni Zsidó Gimnázium egyik tanára, Bencze László készítette el 1941-ben.²³ A gimnázium évkönyveiből 1941 és 1942 purimján tudunk Racine-előadásokról.²⁴ A fordítás megjelentetése és az előadások sokaknál elismerő fogadtatásra találtak, értve a választás üzenetét. Az iskola évkönyve mások mellett Benedek Marcell sorait idézi: „Racine Eszter-e úgy hat rám, mint egy sírból kinyúló kéz, amely megállásra inti a vesztébe rohanó, örült világot... Az a pusztta tény, hogy ez a darab egy negyed évezred után is él, gondolkodóba ejthetné azokat, akik szellemi erőket materiális fegyverekkel akarnak legyőzni.”²⁵ Abban a döntésben, hogy ugyanezt a darabot vették színre reprezentatív módon 1947 purimján a PIH fiú- és leánygimnáziumában, biztosan jelentős szerepet játszott, hogy a debreceni tanári karból ekkor már hárman is Budapesten tanítottak, épp az előadások létrehozásának motorjai: Bencze László a fordító, Gonda László a rendező és Rothmann (Ádám) Emil a zeneszerző.

Racine drámájának cselekménye és karakterei részben klasszikus dramaturgiai okokból (a történet végébe csöppenünk bele, az előzményeket csak utalásokból ismerjük meg), részben a megszólaló szereplők számának növelése céljából (például a szolgáló lányok), részben pedig – mint már említettük – más források beépítése miatt csak többé-kevésbé követik Eszter könyvét. A holokauszt utáni neológ közösség számára jelentést hordozó legfontosabb különbséget a bibliai elbeszélés (valamint hagyományos értelmezése) és Racine darabja között a dráma zárásában látjuk.

A Racine által elmondott történet addig a pontig jut el, hogy Hámán kerül arra a bitófára, amit Mordekhajnak készítettett, és a kivégzést hírül hozza a király egyik szolgálja. Ezután mindössze három rövid megszólalás zárja a darabot a cselekvő szereplők részéről: Mordekhaj arra emlékezteti a királyt, hogy Hámán halálával még nem hárult el a veszély a zsidóság feje felől; a király megígéri, hogy új parancsal rendezi helyzetüket, és Eszter Istent dicséri a gondviselésért. A darab ténylegesen a kar énekével zárul, amelyben a veszedelem elmúltát, „a Gonosz”

---

hebraisták – Matthew Poole, John Lightfoot és Richard Simon Richard – munkáiból ismerte az ókori zsidó értelmezési hagyományt is (targum, midrás). Salomon, Hermann Prins: Racine, Jean. In: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 17. Thomson Gale, 2007. 51.

²³ Racine, Jean: *Eszter. Tragédia 3 felvonásban*. Fordította Bencze László. Debrecen: Debreceni Zsidó Gimnázium, 1941.

²⁴ Vág Sándor (közr.): *A Debreceni Zsidó Gimnázium Évkönyve az 1940–41 tanévről*. Debrecen, 1941. 13–14.; Vág Sándor (közr.): *A Debreceni Zsidó Gimnázium Évkönyve az 1941–42 tanévről*. Debrecen, 1942. 8.

²⁵ Vág Sándor (közr.): *A Debreceni Zsidó Gimnázium Évkönyve az 1940–41 tanévről*. Debrecen, 1941. 8.

bukását, a szabadság visszatértét, Eszter bátorságát, az Örökkévaló hatalmát zengik.²⁶ Ám levegőben maradnak feszítő kérdések, amelyeket a bibliai elbeszélésben még a három főszereplő rendezett el: Mi történik Hámán szövetségeseivel, akikkel együtt tervezte a zsidók kiirtását? Megtartja-e a király az ígértét, tudja-e garantálni a zsidók védelmét? Hogy folytatódott *mindezek után* az életük a birodalomban?

Az előadás fogadtatásából úgy tűnik, a többségi társadalom épp azt támogatta, hogy érjen véget a történet a főbűnös példás megbüntetésével. Dr. Vörös István tanfelügyelő, aki korábban éles kritikát gyakorolt a fiúgimnázium nevelőmunkájában tapasztalt cionista szellemiséggel kapcsolatban, a darab megtekintése után – az értekezleti jegyzőkönyv tanúsága szerint – elismerően állapította meg, hogy „Igazgatója s lelkes tanári kara – szívében elbékélten híven az írás szelleméhez »Csak a szeretet örök« tevékenyen kiveszi részét a szellemi újjáépítés áldozatos munkájából. (...) Az igazgató urnak az előadást bevezető szavaiból s a darab eljátszásából azt láttam, amit annyiszor hirdetünk s vallunk, magyarságszeretetünk s vallásos áhítatunk harmonikus együttéléssel igazítja életünket s a demokrácia igazi élésében mind a két érzés egyformán kap helyet – a lelki újjáépítésben.”²⁷ A vissza-illeszkedés, sőt, még inkább az új társadalmi rendbe való beilleszkedés közösségi stratégiáját az szolgálta tehát, hogy a túlélők bizonyos kérdéseket nem tesznek fel, a főbűnösök 1947 tavaszára már lezajlott népbírósi pereit után „szív[ük]ben elbékélten” nem várnak további számonkérést.

Második példánkul egy makói előadást választottunk 1948 purimjáról. Itt teljes szövegkönyv nem áll rendelkezésünkre, csak egy viszonylag részletes tudósítás, ami az orthodox – eredetileg cionizmusellenes, de a háború után már inkább cionista – Agudat Jisrael magyarországi szervezetének ifjúsági periodikájában, az *Ahdut*-ban jelent meg egy purimi körkép részeként. Az előadást az Agudat Jisrael makói leánycsoportja vitte színre.

„A csengő megszólalt. A függöny felgördült s 60 Pirchot [lány] ott állt agudista chulca-egyenruhájában, kibontott degellal [zászlóval] és ajkukon felhangzott a pirchot-induló, a »*Kulánu chávérót [Mindannyian társak vagyunk]*«. Ennek elhangzása után színre került az »Asszimiláns Mordecháj« c. purimi vígjáték, melyben előadták a chávérák, hogy Mordecháj az ősi történettől eltérően kibékült Hámánnal. Ezen mindenki csodálkozott. (De mivel purim volt, belenyugodtak.)”²⁸

²⁶ A drámát a Hehaluc cionista szervezet által kiadott, az 1946-os Purimra összeállított szöveggyűjtemény is tartalmazta, szintén Bencze László fordításában. Azonban az 1946-os kiadásban a zárókar szövege nem szerepel. A gyűjtemény összeállítói feltehetően nem tudtak azonosulni annak optimista kicsengésével. Az 1946-os kiadást l. *Hechaluc nesefonyag 1. Purim (5706), II. kötet*. Hehaluc kiadás 1946. 1–32.

²⁷ Tanfelügyelői értekezlet jegyzőkönyve. 1947. május 21. BZSH Scheiber Sándor Gimnázium és Általános Iskola irattára, PIH Leánygimnázium értekezleti jegyzőkönyvek 1946/47.

²⁸ Friedmann Chájá tudósítása. *Ahdut*, 21–22. 1948. 13.

Ahogy a tudósítás is jelzi, a mindenki számára jól ismert történettől való eltérés csodálkozást, talán inkább megrökönyödést váltott ki. Mi állhat ennek a meglepő feldolgozásnak a hátterében? Makó az öt legnagyobb vidéki zsidó közösség egyikévé vált a háború után: a túlélők nagyobb számához hozzájárult, hogy innen sokakat a Bécs környéki munkatáborokba deportáltak, nem pedig Auschwitzba. Mivel a vészkorszakban a városvezetés a helyi intézkedésekben messze túlteljesítette a kötelező, törvényben előírt diszkriminációs elvárásokat, a túlélők kérvényezték népbíróság felállítását Makón, de kérésüket elutasították.²⁹ Ezt helyi pártpolitikai érdekek magyarázták. A város korai, már 1944. szeptember 26-án bekövetkező szovjet megszállása után kommunista kézbe kerülő városvezetés a szélsőjobboldali pártok napszámos és más alacsony egzisztenciájú tagjait a saját oldalára állította, saját társadalmi bázisát teremtette meg belőle. A munkaszolgálatból és deportálásból hazatérő zsidókat már ez a helyzet fogadta. Az eseményeket gyerekként megélt Bárdos Pál (1936–2017) így idézte mindezt fel:

„Lehet, hogy volt példa az egyéni bosszúra – bár kollektív bünt aligha lehet megtorolni –, de én főleg arra emlékszem, hogy az igazoló eljárások során majdnem minden nyilas talált magának zsidó mentőtánút. Emellett Makó felszabadulása után Kolonics városparancsnok Mezőhegyesre internálta az exponált nyilasokat – azok pedig úgy védekeztek, hogy beléptek a kommunista pártba. Ez, amikor mi hazatértünk, már kész tény volt. A makói zsidók nagy része is – [...] – a kommunista pártba lépett be. Ott pedig nézhatték egymást zsidók és nyilasok.”³⁰

„Negyvenöt előtt tényleg voltak Makón cionisták. Aki közülük életben maradt, még negyvenötben úgy elment, hogy a zsidókkal kegyetlenkedő leventeparancsnok perét meg kellett szüntetni: nem maradt tanú.”³¹

Azonban abban, hogy az elmaradt igazságtétel 1948-ban is ilyen intenzíven foglalkoztatta a közösséget, minden bizonnyal a háború utáni folyamatok is jelentős szerepet játszottak. Szintén politikai érdek állt a gettósítás után „megszerzett” ingóságok, például a terménykereskedelem újraindításához nélkülözhetetlen lovak visszaszolgáltatásának elmaradása mögött.³² A zsidó kereskedők elleni erőszakos tüntetéseket – 1946 tavaszán – egyenesen a kommunisták szervezték, és a zsidóellenes érzelmek felszítása vérvádhisztériába (gyerekhúsból készült virsli híreszteléséhez), majd az egyik zsinagóga felgyújtásába torkollott május végén. Ám az elkövetők megnevezése és megbüntetése ezúttal is elmaradt. A purimi előadás abszurd zárá-

²⁹ Weber, Petru: A háborús bűnösök megtorlása a második világháború utáni Romániában és Magyarországon. *Korall*, 2007/28–29. 140.

³⁰ Bárdos, 1981. 24.

³¹ Bárdos, 1981. 95.

³² Pelle János: *Az utolsóvérvádak. az etnikai gyűlölet és politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Budapest: Pelikán Kiadó, 1995. 172–173.

sa azt az abszurd politikai / társadalmi elvárást fordítja le a hagyomány nyelvére, hogy a város zsidóságának elfogadón kellene viszonyulnia az újra és újra rátámadó „Hámánokhoz”, sőt, kibékülni velük. Ez az abszurdítás, ami még a karneváli kifordítottságban is meghökkentő, az elvárás vállalhatatlan voltát sugallja. Minderre az esemény cionista szervezőinek egyértelmű válasza a kivándorlás volt.

Más, szintén cionista ifjúsági szervezeti keretben létrejött purimi előadások hasonlóan határozott állásfoglalással, azonban sokkal direkter, mondhatjuk úgy is, didaktikusabb módon közvetítették azt az üzenetet, hogy az egyetlen helyes válasz a történetekre, az újbóli és újbóli üldözések megelőzésére, a *galut* (a diaszpóra) végleges elhagyása: *La-sana ha-baa Birusalajim!* (Jövőre Jeruzsálemben!) Ezzel a purimkor hagyományosan el *nem* hangzó felkiáltással zárul a Hechaluc³³ kiadásában 1946-ban megjelent füzetben *A mi purimunk* című commedia dell’arte stílusban előadandó gyermekdarab.³⁴

A történet elbeszélése ebben a feldolgozásban is félbeszakad azon a ponton, ahol a király felismeri Hámán gonosz voltát, és elhatározza megbüntetését. A Hámánt alakító gyermek – szerepe szerint – gyorsan meg is szabadul álarcától, kijelentve, hogy azért teszi, nehogy valóban el kelljen szenvednie a büntetést, azaz felakasszák. A félbeszakadt történet folytatása lényegtelennek is válik a színen szerszámokkal, kosarakkal megjelenő halucokhoz, vagyis országépítésre készülő ifjakhoz képest. A galutbeli gyerekek először csodálkozva figyelik, jelmeznek tekintik a halucok viseletét, munkaeszközeit. Amire azok így reagálnak: „Igen, ezt a jelmezt vettük fel, de nem vetjük le Purim után sem. Soha többé! [...] De nem ám! Mert a lelkünk is hozzá öltözött ehhez a ruhához. Mi drága hazánk munkásai leszünk!”³⁵ A jelmezek valódiságának kontextusában válik érthetővé az az utasítás, hogy a Hámánt alakító gyerek vegye le az álarcát, hiszen a darab és a valóság közötti különbséget a darab vége maga törli el, hangsúlyozva azt, hogy a bibliai történet nem aktualizál, hanem maga az érvényes valóság.

Miután a darab minden szereplője csatlakozik a halucokhoz egy közös táncban – haszid óra helyett immár hangsúlyosan „palesztinai” órában –, hangzik el a már idézett, pészah ünnepéhez tartozó, zárómondat: *La-sana ha-baa Birusalajim!* Ahogy a halucokat alakító gyerekek szavai sugallják, „drága hazá”-nak már nem Magyarországot kell tartania a túlélőknek, hanem a szentföldi hazát. A távozni készülő szemponjtájból valóban jelentőségét veszíti a történet vége: nincs, nem is kell válasz azokra a kérdésekre, hogy a király kitart-e elhatározása mellett, Hámán és támogatói elnyerik-e büntetésüket, helyreáll-e a nyugalom.

³³ Hechaluc (héberül: az úttörő), a 19. század végén Oroszországban alapított baloldali cionista mozgalom. Holokauszt utáni magyarországi működéséről lásd: Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő, 2000.

³⁴ *A mi purimunk*. In: *Gyermek-purim 5706* (Hechaluc cofe cair füzetek). Budapest, 1946. 19–25.

³⁵ *A mi purimunk*, 1946. 25.

Negyedik példának a PIH Fiúárvaházának előadását választottuk. Ez a négy előadásból a legkésőbbi, 1951 purimján adták elő. A szereplőket megörökítő képen elől a két főszereplő ül: a Délibáb utcai leányárvaházból érkezett, Esztert alakító lány és a Hitlernek maszkírozott fiú. Az álló szereplők között többen is katonai egyenruhát viselnek. Az előadásra visszaemlékező egykori árvaházi növendékek a hátul középen álló tanárhoz, Braun Tamáshoz kötik a darab írását, betanítását. Kertész Péter több évtized távolából így emlékezett erre:

„Ezekben a darabokban én is játszottam valamilyen szerepet. Ilyen sajtóságos rigmusokat írt, egy kicsit asszociált is, tehát aki rossz volt a bibliai történetben, Hámán, arról egy kicsit, mit tudom én, Hitlerre vagy Szálásira lehetett asszociálni. A Mordehájról, aki jó volt, arról mindig a jó zsidóra lehetett asszociálni. Braun olyan szövegeket írt ezekre a hagyományos melódiákra – most hirtelen eszembe jutott, hogy – *Van a Markó utca sarkán egy kis palota, Führerkém, ha boldogtalan, jöjjön el oda! A kapuja mindig zárva, Bogár János magát várja!* Bogár János az állami ítéletvégrehajtó volt.”³⁶

A darab a purim gúnyolódó, tiszteletlen, karneváli hagyományára helyezte a hangsúlyt. A kigúnyolás lehetősége, eszköze hozzájárul a traumák pszichológiai feszültségének legalább időleges csökkentéséhez, és megjelent a holokauszt utáni gyászfeldolgozás egyik lehetséges módjaként is.³⁷ Az eddig elmondottak fényében a – mai füllel – talán nem gyerekeknek való tartalom is értelmet, igazolást nyer, főképp hogy más visszaemlékezésekből további példákat is ismertünk a korabeli gyermek-ifjúsági kultúrából, például dalok gúnyolódó, csúfolódó átköltésére. Wieder Györgyi emlékei szerint a magyarul „Hegyek között, völgyek között” szöveggel ismert dal héber szövege, annak fonetikus, magyar fül számára való hangzása ihlette a következő átköltést: „*Béna keze, béna lába kész a horogkereszt / Hitlert meg a Mussolinit megette a fene...*”³⁸

A gúny az erkölcsi győzelmet adhatja meg a veszteséget elszenvedőknek, a kiszolgáltatottságot átélőknek, azonban nem pótolja a helyreállítás, az igazságszolgáltatás valós lépéseit. De 1951-ben már nem is volt valódi választási lehetőség távozás vagy maradás között, hiszen a kivándorlás legális lehetőségei lezárultak. Ilyen módon az árvaházi pamflet annyit tett, amennyit tehetett: könnyített az árván, félárván maradtak lelkén.

³⁶ Interjú Kertész Péterrel, 2004.

³⁷ Ezrahi, Sidra DeKoven: Hogyhogy nevetni – ilyen tudással? *Múlt és Jövő*, 2005/4. 13–30.

³⁸ Gombocz Eszter: Helyidentitás és önéletrajzi emlékezet összefüggései a vészorszak árváinál. In: Lénárt András – Kovács Tamás (szerk.): *Hogyan tovább? Zsidó családok Magyarországon a háború után*. Budapest: HDKE, 2021. 12.

2. kép. Kosztümös fénykép az árvaházi előadás szereplőiről (Darvas Gábor tulajdona)

4. Konklúzió

A purimspilek tehát komplex módon tették lehetővé a holokauszt utáni zsidó lét átgondolását. A bibliai történet maga, együtt a korábbi purimok történeteivel és feldolgozásaikkal, bonyolult, önmagukra és egymásra is reflektáló értelmező metanarratívákat eredményeztek. A korszak feszítő kérdései voltak, hogy az Eszter könyve központi témái – a megszabadulás, illetve meg nem szabadulás, a zsidók szerepe, a bűnösök megbüntetése, stb. – milyen módon állnak össze értelmezési keretű ennek a zsidók többsége számára megszabadulás nélküli purimnak a kapcsán.

A Hehaluc által 1946-ban kiadott szöveggyűjtemény összeállítói és a gyűjteményhez tanulmányt író Scheiber Sándor is azt hangsúlyozták, hogy a purim az egyetlen ünnep a zsidó hagyományban, ami a galut életének ünnepe, annak minden belső feszültségével.³⁹ Úgy látszik, hogy a holokauszt utáni purimok – a korábban elképzelhetetlenül sok áldozatot követelő „megszabadulás” miatt – a visszailleszkedés illetve elvándorlás, az alija, illetőleg a galutban maradás kérdését vetették fel a legélesebben a túlélők számára.

³⁹ Ben Dániel: Megnyitó beszéd anyag. In: *Hechaluc neseanyag 1. Purim (5706), I. kötet*. Hechaluc kiadás, 1946. 1–3.; Scheiber Sándor: Purimi népszokások, népköltészet és népművészet. In: *Hechaluc neseanyag 1. Purim (5706), I. kötet*. Hechaluc kiadás, 1946. 14.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ádám Mária: Ádám (Rothmann) Emil tanár-karnagy-zeneszerző élete és munkássága. *Hacofe*, 1, 2010. <https://www.or-zse.hu/hacofe/vol1/adammari-adame-mil.htm>. (Letöltés ideje: 2023. február. 17.)
- Bányai Viktória – Horváth Rita: „They Drew What Was In Them: The Past, the Present.” *S:I.M.ON. Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, 10, no. 2, 2023. 50–72. DOI: 10.23777/sn.0223/art_vbrh01
- Bárdos Pál: *A második évtized*. Budapest: Szépirodalmi, 1981.
- Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest: Gondolat, 2012.
- Baumgarten, Jean: Purim-shpil. In: *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, 2010. <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Purim-shpil> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)
- Ben Dániel: Megnyitó beszéd anyag. In: *Hechaluc neseanyag 1. Purim (5706)*. I. kötet. Hehaluc kiadás, 1946. 1–12.
- Bush, Frederic W.: The Book of Esther: Opus non gratum in the Christian Canon. *Bulletin for Biblical Research*, 8, 1998. 39–54.
- Carruthers, Jo: Esther and Hitler: A Second Triumphant Purim. In: Lieb, Michael – Mason, Emma – Roberts, Jonathan – Rowland, Christopher (eds.): *The Oxford Handbook of the Reception History of the Bible*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 515–528.
- Ember Mária: *El a faluból*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2002.
- Ezrahi, Sidra DeKoven: Hogyan nevetni – ilyen tudással? *Múlt és Jövő*, 2005/4. 13–30.
- Gantwerk Mayer, Isaac: *Megillat Hitler, a Purim Sheni scroll for French Armistice Day by Asher P. Hassine (Casablanca, 1944)*. The Open Siddur Project, 2021. <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/purim-sheni-readings/megilat-hitler-by-prosper-hassine-casablanca-1944> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)
- Gergely Ágnes: *Két szimpla a Kedvesben. Memoár*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2014.
- Gombocz Eszter: Helyidentitás és önéletrajzi emlékezet összefüggései a vészkorszak árváinál. In: Lénárt András – Kovács Tamás (szerk.): *Hogyan tovább? Zsidó családok Magyarországon a háború után*. Budapest: HDKE, 2021. 8–19.
- Grüll Tibor: Az új Hámánok szelleme: A hiányzó paradigma a Magyar holokauszt-értelmezésben. In: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért*. Budapest: MAZSIHISZ, 2002. 229–247.
- Gyárfás Endre: *Mátvásföld, alkonyuló éden*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2013.
- Gyermek-purim 5706* (Hechaluc cofe cair füzetek). Budapest, 1946.

- Halász Tamás: A purimspiltől Thália szentélyéig. *Magyar Zsidó Szemle*, 6-7, 2010. 195–207.
- Hechaluc neseanyag 1. Purim (5706), I-II. kötet.* Hehaluc kiadás, 1946.
- Horowitz, Elliott: *Reckless Rites: Purim and the Legacy of Jewish Violence*. Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2008.
- Interjú Kertész Péterrel.* Centropa Archívum, 2004. <https://www.centropa.org/hu/biography/kertesz-peter> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)
- Karsai László: „Shylock is Whetting his Blade”. Fear of the Jews’ Revenge in Hungary during World War II. In: Bankier, David (ed.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. Jerusalem: Yad Vashem, 2005. 293–312.
- Klein, Yael: Madonna, Blair, Putin and Bin Laden in celebrity Megillah. *Jewish News*, 2017. January 30. <https://www.jewishnews.co.uk/madonna-tony-blair-vladimir-putin-and-bin-laden-depicted-in-celebrity-megillah/> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)
- Kőszeg Ferenc: *Múltunk vége*. Pozsony: Kalligram, 2011.
- Margoliouth, George: Megillath Missraim, or the Scroll of the Egyptian Purim. *Jewish Quaterly Review*, 8, 1896. 274–288.
- Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő, 2000.
- Pelle János: *Az utolsóvérvádak. az etnikai gyűlölet és politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Budapest: Pelikán Kiadó, 1995.
- Peremiczky Szilvia: *Zsidó dráma, színház és identitás*. Budapest: Ráció, 2019.
- Racine, Jean: *Eszter. Tragédia 3 felvonásban*. Fordította Bencze László. Debrecen: Debreceni Zsidó Gimnázium, 1941.
- Salomon, Hermann Prins: Racine, Jean. In: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 17. Thomson Gale, 2007. 50–51.
- Scheiber Sándor: Purimi népszokások, népköltészet és népművészet. In: *Hechaluc neseanyag 1. Purim (5706)*, I. kötet. Hehaluc kiadás, 1946. 13–50.
- Tátrai Zsuzsanna: Purimi szokások. In: Kriza Ildikó (szerk.) *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Budapest: Akadémiai, 1990. 149–155.
- Vág Sándor (közr.): *A Debreceni Zsidó Gimnázium Évkönyve az 1940–41 tanévről*. Debrecen, 1941.
- Vág Sándor (közr.): *A Debreceni Zsidó Gimnázium Évkönyve az 1941–42 tanévről*. Debrecen, 1942.
- Weber, Petru: A háborús bűnösök megtorlása a második világháború utáni Romániában és Magyarországon. *Korall*, 2007/28–29. 134–145.